

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 364–787.522

*Осетрова О. О.,
д. філос. н., професор,
завідувач кафедри
соціальної роботи
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара*

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню феномену соціальної адаптації, що може проходити різними шляхами і мати різні наслідки, але є необхідною складовою життєвого процесу людини, визначаючи стан її здоров'я та комфорту. Дослідження проводиться у психоаналітичному ключі.

Ключові слова: *людина, Я, внутрішній конфлікт, суспільство, соціальна адаптація, соціальний характер, пристосування.*

Статья посвящена исследованию феномена социальной адаптации, что может проходить различными путями и иметь различные последствия, но является необходимой составляющей жизненного процесса человека, определяя состояние его здоровья и комфорта. Исследование проводится в психоаналитическом ключе.

Ключевые слова: *человек, Я, внутренний конфликт, общество, социальная адаптация, социальный характер, приспособление.*

This article is devoted to the analysis of phenomenon of social adaptation that can pass by various ways as well as have different

consequences. But it is necessary component of the person's life process, specifying state of health and comfort. The analysis is implemented in psychoanalytic direction.

Key words: *person, I, inner conflict, society, social adaptation, social character, adaptation.*

Загальновідомо, що людина – істота біосоціальна, у зв'язку з чим для свого розвитку вона потребує включення до соціального середовища, котре бере активну участь у процесі її становлення. Однак соціальне середовище може слугувати для людини джерелом її проблем і навіть страждань у випадку, коли людина не змогла за якихось обставин вжитися в нього й відчутти себе його частиною, безумовно, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності. Йдеться про процес соціальної адаптації, котрий, розпочинаючись у дитячому віці, у подальшому визначає всю свідому життєдіяльність людини.

Виникає своєрідний парадокс: істота, наділена на відміну від усіх інших живих створінь свідомістю, з одного боку, не може розвинути як Людина поза суспільством, але з іншого – є ситуації, коли людина не може віднайти шляхи, які б увели її у це життєдайне для неї коло.

Проблемними та надзвичайно актуальними сьогодні є також ситуації, перебуваючи всередині яких, людина опиняється “вирваною” зі звичних для неї умов існування: зокрема, зміна місця проживання, отримання інвалідності тощо. І людині доводиться шукати нові шляхи пристосування до світу.

Адаптація – це процес пристосування людини до навколишнього світу. Поняття виникло у ХІХ ст. і використовувалося спочатку в біології, стосуючись лише життєдіяльності організмів. Тільки згодом його стали застосовувати при характеристиці як учинків особистості, так і колективної поведінки.

Сьогодні феномен адаптації перебуває в полі зору й дослідження фахівців соціальної сфери, політиків, філософів, психоаналітиків тощо. Такий підвищений науковий інтерес до зазначеного феномену викликаний сучасними реаліями життя, сповненими трагічних подій і кризових явищ.

Дана стаття присвячена філософському осмисленню феномену соціальної адаптації людини. Проводиться дослідження у психоаналітичному ключі, який дозволяє звернути увагу на проблеми адаптації, пов'язані як із суто індивідуальною свідомістю, так і з колективною – суспільною.

Зазначена мета обумовила постановку таких основних завдань:

1) проаналізувати первісні теоретичні психоаналітичні настанови щодо розуміння феномену соціальної адаптації, запропоновані фундаментом психоаналізу З. Фройдом;

2) простежити розвиток уявлень про адаптацію, що спостерігається в працях Х. Хартманна та Е. Фромма;

3) зробити висновки;

4) окреслити перспективи подальшого дослідження феномену соціальної адаптації.

За визначенням сучасної вітчизняної дослідниці у царині педагогіки О. В. Безпалько, “соціальна адаптація – процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об’єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища” [1, с. 7].

З. Фройд вирізняв 2 шляхи адаптації людини до світу, аналізуючи цей феномен крізь призму структури людської психіки та механізму її функціонування. Дію цього механізму вчений пов’язував із можливостями задоволення несвідомих потягів людини. За З. Фройдом, внутрішні механізми координують психічну діяльність людини. Рухливою силою цих механізмів слугують коливання між підвищенням і зниженням напруги, що, у свою чергу, є результатом відчуття задоволення / незадоволення.

Свідомість З. Фройд виводив із системи сприйняття зовнішнього світу, визначивши систему свідомості як Bw . У цілому він говорив про систему $W - Bw$, тобто сприйняття – свідомість. Ця система розташовується на межі зовнішнього та внутрішнього, що передбачає безпосередній контакт із зовнішнім світом. Саме завдяки зовнішньому світові людина може отримувати задоволення. Адже Я (свідомість, розум), що зважає на реальність, звернене саме до нього.

Несвідомі потяги Воно орієнтовані на отримання безпосереднього задоволення. У свою чергу, їх незадоволення породжує нестерпні стани. Адже ці потяги потребують негайного свого задоволення. У свою чергу, Я намагається захиститися від можливих поразок на шляху до задоволення. Я виступає посередником між потягами Воно і тими обмежувачами, які накладаються зовнішнім світом. Саме тут і відкриваються, з точки зору З. Фройда, 2 шляхи адаптації людини до світу.

Проаналізуємо механізми адаптації на кожному із зазначених батьком психоаналізу шляхів.

1. Я спостерігає за зовнішнім світом і намагається обрати найкращий час для задоволення своїх потягів. При цьому Я впливає на Воно у разі неможливості безпечного задоволення. Цей вплив може відбуватися різними шляхами:

а) віддаленням задоволення певної потреби в часі (позиція очікування);

б) відмовою від задоволення потреби, що за якихось обставин не можливо, але відмова ця відбувається за рахунок певної компенсації.

У цілому цей перший шлях пристосування людини до зовнішнього світу, на мою думку, можна визначити як позицію пасивну по відношенню до світу: людина вичікує, прилаштовуючись до навколишньої ситуації, або ж пристосовується, у повному сенсі цього слова, задовольняючись чимось іншим, що, можливо і врешті-решт, безпосередньо відмовляючись від свого первісного потягу та погодившись на задоволення іншого.

2. Я, розвиваючись, приходить до усвідомлення того, що можна впливати на зовнішній світ, змінюючи його, перетворюючи на такий, у якому можливе задоволення власних потягів.

У цілому цей другий шлях пристосування людини до зовнішнього світу, на мою думку, можна визначити як позицію активну по відношенню до світу за своєю суттю: людина тут є творцем зовнішніх умов, у яких з'являється можливість отримати задоволення, вона – активний діяч, що вперто йде до своєї мети.

Таким чином, якщо перший шлях адаптації результатом своїм має стримування несвідомих потягів, задоволення яких суперечить вимогам, що диктує зовнішній світ, то другий є шляхом їх реалізації, на якому чиниться опір зовнішньому світові.

Незважаючи на те, що перший шлях я вважаю доречним визначати, як пасивний, слід наголосити на тому, що він може передбачати певну діяльність, оскільки на ньому теж використовуються сили та енергія Я вже тому, що це – шлях, а будь-який шлях передбачає динаміку, а не статику, оскільки його слід пройти, для чого необхідно задіяти певну кількість енергії. Тому щодо окреслених З. Фройдом двох шляхів адаптації слід зазначити, що йдеться про різні напрями застосування власної енергії: у першому варіанті сили націлені на внутрішні зміни – зміни власної психічної організації; у другому – сили спрямовуються на зовнішній об'єкт, яким виступає зовнішній світ, у т. ч. і соціальний.

Ці відмінні напрями відбилися у термінах, які для позначення цих двох різних типів адаптації запропонував угорський психоаналітик

III. Ференці: перший отримав назву **аутопластичної адаптації** (“ауто” – з грецької “сам”), другий – **адаптації аллопластичної** (“алло” – з грецької “інший”).

Адаптація до зовнішнього світу може проходити **успішно**. У такому разі вона певним чином забезпечує нормальний розвиток людини. Така людина відчуває певний комфорт у своєму житті, оскільки органічно вливається в те соціальне середовище, до якого вона належить. Це дозволяє людині налагоджувати певні стосунки з іншими та встановлювати ті соціальні зв'язки, які є основою відчуття її повноцінності. Йдеться про специфічний соціальний комфорт, який сприяє людській життєдіяльності і людському світосприйманню, призводячи до розвитку її оптимістичного світогляду й у цілому впливаючи на задовільний стан її морального здоров'я, що певним чином зумовлює задовільний стан здоров'я психічного.

Однак ситуація пристосування може йти іншим шляхом у випадку, коли Я виявляється слабким, беззахисним, таким, що заглушується підсвідомими потягами Воно. Таке Я при зіткненні із зовнішнім світом, що неминуче, може почати відчувати небезпеку. При цьому Я не усвідомлює справжнього джерела цієї небезпеки, яким виступають його несвідомі потяги, а починає таким вважати зовнішній світ, якісь його окремі прояви. Таке Я й раніше воювало зі своїми внутрішніми несвідомими потягами. Неправильне ж розуміння джерела небезпеки, відчуття якої все більше загострюється, призводить до війни Я з “повітряним млином”, якого не існує, але який вбачається в об'єктивній реальності. Я вдається до втечі від уявної небезпеки, що супроводжується витісненням несвідомих потягів. Оскільки ж реальна загроза була підмінена уявною (внутрішнє – зовнішнім), то частковий успіх людини у зазначеній боротьбі не є її порятунком, а починає розгортатися у її хворобливих станах, що супроводжуються невротичними симптомами, від яких людина сама не бажає звільнитися.

Справа в тому, що витіснені несвідомі потяги в такому Я утворюють “заборонену зону”, в якій відбуваються процеси психічного заміщення. У свою чергу, заміщення наслідком своїм не мають отримання довгоочікуваного задоволення, хоча людині може так і здаватися. Насправді, відбувається неповноцінна заміна недосяжного задоволення невротичними симптомами.

Таким чином, відбувається “втеча людини у хворобу”. Тут ми маємо справу з неадекватною соціальною адаптацією, яка властива для слабких, інфантильних Я. Органічно, що таке пристосування, будучи

за своєю суттю процесом хворобливим, породжує хворобу того, хто до нього вдався.

Людина, яка опинилася в подібній ситуації, потребує психоаналітичної терапії, суть якої полягає у “реставрації Я”. Іншими словами, мова тут йде про звільнення Я від тих обмежень, що були викликані витісненням, та про відновлення впливу Я на Воно, необхідного для людського співжиття. Така терапія у своєму результаті повинна бути націлена на розв’язання існуючого внутрішнього конфлікту, який не вирішується “втечею у хворобу”. При цьому треба розуміти, що зазначений конфлікт з самого початку був пов’язаний із проблемами, які виникли у процесі пристосування людини до навколишнього світу.

У подальшому до вивчення феномену адаптації зверталася ціла низка психоаналітиків. Зокрема, А. Фройд цікавилися проблемою пристосування дітей і дорослих до навколишнього середовища. Але в душі свого батька вона розглядала цей феномен у терапевтичній площині та частково з огляду на його виховну значущість. Навпаки, для австро-американського психоаналітика Х. Хартманна, якому, між іншим, належить робота “Психологія Я і проблема адаптації” (1939), проблема адаптації стала центральною.

Х. Хартманн у проблемі адаптації побачив проблему психоаналітичної психології Я. Адже з процесом адаптації людини до навколишнього світу в цілому пов’язаний процес розвитку особистості. При цьому, акцентував увагу вчений, розвиток особистості не обов’язково супроводжується конфліктами, обумовленими боротьбою Я з Воно та Над-Я. Виходячи з цього, Х. Хартманн вводить термін – “вільна від конфліктів сфера Я”, під яким розуміє ансамбль функцій, що у будь-який час впливає поза сферою психічних конфліктів. Дослідження вільної від конфліктів сфери Я Х. Хартманн безпосередньо узгоджував з аналізом функцій, пов’язаних з адаптацією до реальності.

Розуміючи під адаптацією взаємозв’язок між живим організмом і навколишнім середовищем, Х. Хартманн розмежував **стан адаптивності** та **процес адаптації**. Під станом адаптивності він розумів те, що досягається між живим організмом та навколишнім середовищем і може стосуватися як теперішнього, так і майбутнього, а під процесом адаптації – те, що приводить до даного стану та завжди передбачає співвіднесеність зі станом майбутнім.

Поширену в психоаналізі класифікацію видів адаптації (аутопластична й аллопластична) Х. Хартманн поділяв, але вніс до неї певні доповнення:

1) погоджуючись із тим, що аллопластичність є завданням людського розвитку, вчений акцентував увагу на тому, що цей різновид не завжди виявляється адаптивним так само, як аутопластичне не завжди є не адаптивним;

2) учений виділив (вплив Е. Парра) третю форму адаптації – вибір нового навколишнього середовища, сприятливого для функціонування живого організму. Йдеться про пошук та вибір нової психосоціальної реальності, в якій адаптація індивіда відбувається шляхом зовнішніх і внутрішніх змін.

Х. Хартманн розрізняв **індивідуальну адаптацію** й **адаптацію виду**, які, з його точки зору, можуть навіть зіткнутися. На думку вченого, це важливий момент при розв'язанні соціальних проблем. Окрім цього, він виділяв 2 протилежні форми адаптації – **прогресивну**, що співпадає з розвитком, і **регресивну** – обхідний шлях успішного пристосування людини до світу, що є високоадаптивним цілеспрямованим досягненням здорової людини.

У цілому Х. Хартманн розумів під **Я** специфічний орган адаптації, у зв'язку з чим захисні механізми **Я** виконують 2 функції:

- 1) контроль над інстинктивними потягами;
- 2) адаптацію до зовнішнього світу.

Австро-американський психоаналітик наголошував на тому, що кожне нормальне немовля адаптується до навколишнього середовища з найпершого моменту своєї появи на світ. Іншими словами, мова йде про стан адаптивності немовляти на той момент, коли процеси адаптації не відіграють ще ніякої ролі. У подальшому ж процесі розвитку немовля диференціація в його **Я** створює специфічні умови для адаптації. У свою чергу, здобутки людини на шляху адаптації можуть трансформуватися у розлади адаптації. А це означає, на думку вченого, що можливий і зворотній процес – трансформація адаптивних розладів у адаптивні досягнення.

Дослідженню феномену адаптації у психоаналітичному ключі присвятив свою увагу і всесвітньовідомий німецько-американський психоаналітик, психолог і філософ Е. Фромм. Поширюючи застосування теоретичних психоаналітичних настанов на з'ясування проблем, що мають місце у суспільстві, Е. Фромм вводить у вжиток поняття соціального характеру. **Соціальний характер**, за його визначенням, є не результатом пасивного пристосування до соціальних умов, а результатом **динамічної адаптації** людської природи до суспільного ладу на основі її [людської природи] невід'ємних властивостей, що біологічно закладені або виникли у ході історії [3, с. 246].

Справа в тому, що у своїй праці “Втеча від свободи” Е. Фромм піднімав питання про необхідність розрізняти адаптацію **динамічну** і **статичну**. Згідно з визначенням ученого, **статичною** є адаптація, за якої “характер людини залишається незмінним і лише з’являються якісь нові звички” [3, с. 23]. Статична адаптація не викликає змін особистості. Навпаки, **динамічна** адаптація стимулює зміни характеру індивіда – “в ньому виникають нові прагнення, нові тривоги” [3, с. 23]. Прикладом динамічної адаптації, за Е. Фроммом, виступає будь-який **невроз**. Він сприймається як логічний наслідок процесу пристосування до умов, характерними рисами яких є:

- 1) ірраціональність;
- 2) несприятливість для росту й розвитку дитини.

Е. Фромм наголосив на тому, що людина з моменту народження опиняється в уже сформованому середовищі, й тому для повноцінної своєї діяльності вона повинна пристосовуватися до нього, оскільки існують 2 чинники, котрі беззаперечно діють, визначаючи розвиток її найпластичніших рис, – це:

- 1) потреба жити;
- 2) соціальна система, в якій розгортається життя.

Учений акцентує нашу увагу на поширеній серед психіатрів точці зору, яка містить 2 моменти:

- 1) погане пристосування людини до суспільства свідчить про її неповноцінність;
- 2) добре пристосування, навпаки, свідчить про моральне здоров’я індивіда і про його підвищену цінність у суспільстві.

Е. Фромм категорично не приймає зазначену позицію, відзначаючи, що добре пристосована людина часто є менш здоровою за шкалою людських цінностей, ніж невротик, оскільки: “Хороша пристосованість часто досягається лише за рахунок відмови від своєї особистості; людина при цьому намагається більш-менш уподібнитися необхідному... одразу і може втратити всю свою індивідуальність і безпосередність. І навпаки: невротик може бути охарактеризований як людина, яка не здалася в боротьбі за власну особистість” [3, с. 122].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє зазначити, що процес адаптації людини до навколишнього середовища може проходити різними шляхами і мати різні наслідки, але він є необхідною складовою життєвого процесу людини, що визначає стан її здоров’я і комфорту (як внутрішнього, так і зовнішнього).

Процес адаптації залежить як від психічних особливостей індивіда, так і від особливостей того соціального середовища, до якого намагається

пристосуватися людина. У свою чергу, від результату адаптації залежить місце людини у суспільстві і стан її душевної рівноваги. А головне, слід пам'ятати, що хворобливість неадаптованої людини свідчить не тільки про її незадовільний стан чи психічні відхилення, але й про “хворобливий” стан такого суспільства, яке не приймає до свого лона того, хто не підпадає під визначений ним шаблон.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послужить підґрунтям у процесі розв'язання таких завдань, як: 1) соціально-філософське дослідження феномену адаптації, усвідомлення механізмів якої є важливим з огляду на стан як психологічного здоров'я окремої людини, так і психологічного клімату в спільноті; 2) розробка та впровадження тренінгових програм, публічних лекцій, приватних бесід із людьми, яким за певних причин важко пристосуватися не тільки до нових умов життя, а до самого життя як такого.

Література

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К. ; Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с.
2. *Фрейд З.* По ту сторону принципа удовольствия / З. Фрейд // Фрейд З. Я и Оно : сочинения. – М. : ЭКСМО ; Харьков : ФОЛИО, 2002. – С. 709–768.
3. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
4. *Хартманн Х.* Эго-психология и проблема адаптации / Х. Хартманн. – М., 2002.